

В. А. Гриневич, Л. В. Гриневич

Євреї

ЄВРЕЇ Етнонім «Є.» (від арамей. «ебер», тобто той, хто прийшов до Ханаану – стародавня назва тер. сучас. Ізраїлю, Лівану та Сирії з ін. боку р. Євфрат) у Біблії вперше вживаний стосовно праотця Авраама (від давньоєвр. – батько багатьох). Ін. версія походження – від «єгудит», «юдей» – пов'язана з державою Юдея (10–6 ст. до н. е.), де мешкало плем'я («коліно») Юди. У давньорус. мову термін «Є.» як назва певного етносу прийшов від церк.-слов'ян. із середньогрец., в укр. – від зх.-слов'ян. мов. Ще одне етнічне ім'я – «жид» (італ. *giudeo*, від лат. *judaeus*) – походить від гебрей. імені Юда, що означає славетний, хвалений (в укр. мову запозичене із польс.). Проте нині загальноживаним і політично коректним вважають етнонім «Є.». Перші відомості про Є. на теренах сучас. України містяться в джерелах, в яких йдеться про античні держави Пн. Причорномор'я часів понтій. царя Мітрідата VI Євпатора (109–63 рр. до н. е.). Різні джерела повідомляють також про існування юдей. громад у Пантікапеї та ін. містах Боспору Кіммерій. (1–8 ст.), Феодосії (4 ст.), Херсонесі Таврій. (2–8 ст.). Серед виявлених написів на мармурових плитах є повідомлення про євр. молитовні будинки – синагоги (рештки однієї з них розкопано в Херсонесі). Питання про час появи Є. у передгір'ях Пд.-Зх. Криму залишається дискусій. від серед. 19 ст. На думку А. Фірковича, вони оселилися тут ще за Ахеменідів (6–4 ст. до н. е.), пізніше відбулася поступова асиміляція – спочатку з таврами та скіфами, а в ранньому середньовіччі – з тюркомов. етносами, особливо з хозарами, в ході якої Є. зберігали свою доталмудичну давньобіблій. віру й, водночас, перейняли госп.-побут. навички та тюрк. мову місц. населення. Внаслідок цього сформувалася етноконфес. група [караїмів](#). Один із надгробків караїм. некрополя поблизу Чуфут-Кале у т. зв. Йосафат. долині А. Фіркович датував першими століттями н. е. Середньовічна історія євр. народу на укр. землях пов'язана з існуванням Хозар. каганату – держави, до складу якої від кін. 7 до кін. 9 або серед. 10 ст. входили практично вся тер. сучас. Лівобереж. України із Києвом та Крим. Очевидно, навернення хозар в юдаїзм розпочалося в Дагестані (нині Респ. Дагестан, РФ) ще до 30-х рр. 8 ст. За даними різних джерел, у Терській Хозарії юдаїзм прийняв місц. князь Булан (змінивши ім'я на біблійне Сабріель) з усім своїм двором. За онука Булана – Обадії – бл. 799–809 рр. юдаїзм став офіц. держ. релігією Волз. Хозарії, що зумовило навернення до нього верхівки каганату й насел. міських центрів. Місце та час прийняття юдаїзму верхівкою хозар донині остаточно не встановлені. Одне із нечислен. документал. джерел –

листування хозар. царя Йосифа з радником халіфа Кордови (нині місто в Іспанії) Хасдаєм ібн-Шапрутом (датоване 60-ми рр. 10 ст.), що містить відомості про численну євр. громаду Києва. Після падіння Хозар. каганату внаслідок походів великих князів київ. Святослава Ігоровича та Володимира Святославича євр. громади існували в прибереж. містах Криму й Таман. п-ва. Частина Є. Хозарії оселилася в містах Київ. Русі, зокрема Києві, чисельно поповнивши вже існуючу там євр. громаду. Київ був одним із перших сх.-слов'ян. міст, де мешкала євр. громада. Від 10 ст. тут почали оселятися купці-Є. – ра'данити. Про хозар.-євр. присутність у Києві свідчать літописні назви двох кварталів міста – «Козари» на Подолі та «Жидове» у Верхньому місті. Біля остан. збудовано браму – «Жидів. ворота» (неподалік від сучас. Львів. пл.). Найдавнішим документом з відомостями про хозар.-євр. громаду Києва є «Київ. лист», написаний у 10 ст. на стародав. івриті. Авторитетне візант. джерело 2-ї пол. 10 ст. наводить другу назву Києва – Самбат, етимологія якого, ймовірно, єврейська. Окремі історики, зокрема *О. Прицак*, підтримують гіпотезу про хозар. походження Києва. Від кін. 11 ст. на тер. Київ. Русі почали переселятися Є. із Зх. Європи, які тікали від переслідувань хрестоносців. Зростанню їхньої чисельності у великих містах сприяло також те, що великі князі київ. Ізяслав Ярославич і Святополк Ізяславич підтримували торгівлю та фінанс. діяльність Є. Під час соц. заворушень Є., як заможна верства насел., подекуди ставали об'єктом виявлення ворожнечі. Так, 1113 у ході повстання в Києві зазнало істот. руйнувань «Жидове», за часів великого князя київ. Володимира Мономаха Є. вигнано з Києва.

Після монголо-татар. завоювання Криму та Київ. Русі екон. вплив Є. як посередників у торгівлі на цих землях значно зріс, що засвідчує процвітання місц. євр. общин до татаро-литов. війни 1396–99. Вигнання Є. із зх.-європ. країн у 13–14 ст. зумовило їхню міграцію на Сх. через Австрію, Угорщину, Чехію, Моравію до Польщі та Осман. імперії. В цей період, особливо після поглинання Галиц. Русі, починає зростати кількість Є. і на укр. землях. Перші згадки про них у Львові датовані 1356, Дрогобичі (нині місто Львів. обл.) – 1404, Підгайцях (нині місто Терноп. обл.) – 1420. У 1500 Є. мешкали в 18-ти містах Руського воєводства. Характерні назви вулиць і майданів засвідчують наявність тут великих євр. громад. З появою прибульців-Є. з Німеччини – ашкеназі – євр. говір (стародав. іврит) і давньорус. мову, що ними послуговувалися місц. Є. (т. зв. сефарди), поступово замінив ідиш – діалект верхньонім. мови зі знач. вкрапленнями івриту та слов'ян. мов. Окремі міські громади Є., які з часів Казимира III Великого за привілеями 1364 і 1367 користувалися протекцією польс. уряду, подекуди мали знач. вплив, напр., дрогоб. лихвар кін. 14 – поч. 15 ст. Волчко кредитував польс. королів. Там, де в руках замож. Є. поступово зосередилося лихварство й накопилися чималі капітали, почав швидко розвиватися грош. обіг. Так, у Львові наприкінці 14 – на поч. 15 ст. між місц. та іноз. купцями існували розвинуті грош. відносини з усталеною процедурою кредит. операцій, зокрема у сфері комерц. кредиту. У 2-му Литов. статуті (1566) соц. статус Є. (а також мусульман і татар) визначено як статус «нехристиянина» («басурманина»), «простої людини», «не шляхтича». Хоча саме Є. були

провідниками урбанізації містечок Великого князівства Литовського, вони ніколи не мали статусу міщан (а лише мешканців) і на них не поширювалося маґдебур. право. Відхід Є. від юдаїзму та хрещення, відповідно до статей 3-го Литов. статуту (1588), кардинально змінювали його соц. становище – зрівнювали у правах з християнином і навіть виводили у благород. стан. Подібна традиція т. зв. nobilitacji Є. шляхом хрещення існувала й раніше. Одним із найбільш відомих прозелітів (від грец. ἑορδήςλυτος – новонавернений), який зробив блискучу кар’єру, став син київ. Є. Йозефа Рябея (Рябчика) Авраам Юзефович, великий підскарбій Великого князівства Литовського. Після одного з татар. набігів на Київ він переїхав до Берестя (нині м. Брест, Білорусь), став замож. підприємцем, охрестився, а 1507 отримав призначення на службу держ. підскарбія. Згідно з указом великого князя литов. Олександра (1495; від 1501 також і польс. король) Є. отримали автоном. місц. уряд (кагал, від давньоєвр. *kahal* – зібрання, громада), що мав самоврядні права в галузі освіти, суду, реліг. справ, соц. забезпечення тощо. Від серед. 16 ст. і до 1763 центр. органом євр. життя був Ваад (рада) 4-х земель – Великої Польщі, Малої Польщі, Червоної Русі (Галичини) та Волині. Найбільша міграція Є. на укр. землі почалася після Люблін. унії 1569 (пов’язана з освоєнням польс. шляхтою нових земель). 1569–1648 їхня кількість в Україні зросла від 4-х до майже 51-ї тис. осіб. Єврейство було розселене у 115-ти містах і містечках Київ., Поділ., Волин. та Брацлав. воєводств. У ході розширення володінь польс. знаті на укр. землях Є. зайняли посади панських управителів маєтків і збирачів податків, стали орендарями, торговцями, посередниками, перекупниками, шинкарями, мірошниками, винокурами. Незвична для цих місцевостей активна євр. підприємливість одразу ж призвела до конфліктів з місц. підприємниц. громадою, зокрема в Києві (1619), Богуславі, Борисполі (нині обидва – міста Київ. обл.) та Житомирі (після 1619). Потребуючи грошей, шляхта та королів. намісники дедалі частіше передавали в оренду замож. євр. підприємцям окремі населені пункти, а подекуди й цілі староства. В руках Є.-орендарів у різні періоди перебували Житомир., Корсун., Богуслав., Любец. староства. В приват. володіннях і королівщинах орендарі намагалися за короткий термін отримати великі прибутки, стягуючи мито всупереч звичаю та впроваджуючи наднормові роботи й податки. З часом у руках Є. зосередилася вся оренда млинів і корчем, а також госп.-пром. діяльність – випалювання поташу, варіння селітри, рибальство, купівля й перепродаж мислив. товарів. Співпраця Є. з польс. шляхтичами зумовила зростання юдофобії в Україні. На думку *Н. Яковенко*, Є.-орендарі переключили на себе напругу у взаєминах, що завжди існувала між власниками та підданими, а оскільки таке переключення мало ще й реліг.-нац. складову, то чужинці-Є. стали особливо ненависними. На поч. Нац. революції 1648–76 євр. насел. (бл. 51 тис. осіб) зазнало числен. погромів (Є. також виселяли або примусово наvertали у православ’я). За роки війни майже 300 євр. громад припинили своє існування, при цьому загинув кожен другий їх член. Трагедія єврейства в Україні відображена у багатьох євр. хроніках, зокрема уродженця Острога (нині місто Рівнен. обл.) *Н. Ганновера*, вперше опублікована у Венеції 1653. Зборів. договір 1649 проголосив козац. землі вільними від євр. присутності. Після

Андрусів. договору (перемир'я) 1667 між Рос. державою та Річчю Посполитою межі заборони на проживання юдеїв перенесено ще далі на Зх., оскільки Лівобережна Україна та Київ відійшли до Росії. Тривалий час Є. не зараховували на козац. службу, однак уже за часів гетьманування І. Мазепи, коли напруга у взаєминах дещо ослабла, до козац. реєстру потрапила значна кількість євр. родин – Лейбенків, Жидченків, Ушеренків, Перехристів та ін. (найчастіше у подяку за кредитування гетьман. адміністрації). Прийнявши православ'я та увійшовши до козац. старшини, євр. родини породичалися з відомими старшин. родами, стали невід'єм. частиною укр. еліти. Багато представників цих старшин. родів – Боруховичі, Герцики, Крижанівські, Магеровські-Перехрести, Марковичі, Перехрести-Осиповичі – відіграли значну роль в укр. історії та культурі. На укр. землях, що згідно з Андрусів. договором (перемир'ям) 1667 були повернуті до складу Польщі, відновлено євр. самоврядування. Король Ян II Казимир Ваза дозволив Є., наверненим у православ'я, повернутися до юдаїзму. Скасовано заборони торгувати під час християн. свят, підтверджено деякі привілеї, внаслідок чого більшість Є., які під час війни покинули домівки, повернулися на місця свого поперед. проживання. Відновлення євр. громад на Поділлі відбувалося й після переходу останнього 1672 під владу Осман. імперії, оскільки турец. уряд ставився до них лояльно. Поступову стабілізацію їх життя на терені Польщі засвідчують переписи євр. насел. 1764–65: кількість Є. на підвлад. Польщі укр. землях 1765 становила майже 150 тис. осіб. Однак під час Гайдамаччини (зокрема Коліївщини 1768) євр. громади Правобереж. України знову зазнали тяжких втрат. У серед. 17 ст. на Поділлі постало реліг.-містичне євр. віровчення – *хасидизм*, одним із засн. якого був Баал Шем Тов з Меджибожа (нині смт Летичів. р-ну Хмельн. обл.).

Масове розселення Є. у Росії зумовлене поділами Польщі 1772, 1793, 1795. Внаслідок цього у межі її кордонів увійшла значна частина польс. тер., де мешкало понад 900 тис. Є. Специфіка розселення Є. полягала у тому, що їх зараховували до станів міщан і купців, яким, згідно з адм. заходами уряду, дозволялося селитися лише у містах. Переселення торговців-Є. у міста та конкуренція з їхнього боку спричинили невдоволення рос. купців. 21 грудня 1791 Катерина II видала указ, згідно з яким Є. надалі заборонялося записуватися в стан купців у внутр. рос. містах і портах, проте дозволялося користуватися правами міщанства у Білорусі та Катеринослав. намісництві Таврій. губ. Так почала формуватися смуга осілості, до якої на укр. теренах згодом увійшли Волин., Поділ., Катеринослав., Київ. (окрім Києва), Херсон. (окрім Миколаєва), Таврій. (окрім Севастополя), Полтав. (окрім козац. і держ. сіл) та Черніг. губ. За даними перепису 1897, на цих тер. мешкало 1 644 488 Є., причому переважна більшість – у містечках. Традиц. залишилися й сфери соц.-профес. діяльності євреїства: понад 40 % були зайняті у торгівлі, 35 % – у промисловості (з них 10 % – робітники, 20 % – кустарі, 5 % – власники невеликих підприємств, ремісники), 3–4 % – у с. госп-ві, бл. 5 % перебували на держ. службі та займалися «вільними професіями» (лікарі, правознавці, літератори), решта – службовці приват. компаній, служителі реліг. культу,

військовослужбовці, особи без певних занять, наймити. Важливу роль у розвитку місц. екон. життя відіграли заможні євр. підприємці: 1872 їм належало майже 90 % винокурень, 56 % лісопилок, 48 % виробництва тютюну, 33 % цукроварень. Добре відомі імена цукрозаводчиків Бродських, Гальперіних та ін. У торгівлі зерном в Україні єврейство мало міцні позиції в таких нових комерц. центрах, як Кременчук (нині місто Полтав. обл.), Бердичів (нині місто Житомир. обл.) і Одеса. Останню за чисельністю мешканців-Є. вважали третім містом у світі після Нью-Йорка та Варшави. Незважаючи на існуючі офіц. заборони, Є. продовжували займатися й орендою землі. 1872 на Київщині, Поділлі, Волині вони, орендуючи в 914-ти маєтках 516 958 дес. землі, сплачували поміщикам 1509 тис. рублів і отримували прибуток 3600 тис. рублів. Водночас численні дискримінац. заборони зумовлювали постійне зубожіння знач. мас єврейства. За інформацією Євр. колонізац. товариства, 1898 нужденні Є. складали у Волин. і Черніг. губ. 17 %, Таврій. – 16 %, Катеринослав., Київ., Поділ., Полтав., Херсон. – бл. 20 % від їх заг. кількості. Гол. осередком євр. життя залишалася громада (кагал), що у 18 ст. мала широкі права. Без дозволу кагалу (і відповід. внесків до його каси) не можна було відкривати приватні молитовні будинки, школи, ритуал. лазні. Кагал визначав чисельність меламедів (учителів) та учнів, встановлював порядок проведення реліг. ритуалів, наглядав за орг-цією весіль, сімей. бенкетів, точністю мір і ваги, здійснював духовне й, частково, громадян. судочинства (вексел. та карні справи Є. передані заг. судочинству). У віданні кагалу перебували синагоги, в кожній з них діяли школи для хлопчиків – хедери (від давньоєвр. – кімната). Великі громади мали також єшиви – вищі реліг. навч. заклади для підготовки рабинів. Під егідою громад функціонували численні організації, що надавали благодійну допомогу лікарням, притулкам та богадільням, їдальням тощо. Є. нерідко допомагали християнам, напр., під час голоду 1891 євр. громада Ромен (нині місто Сум. обл.) збрала для голодуючих селян 1000 рублів, Проскурова (нині Хмельницький) і Нової Ушиці (нині смт Хмельн. обл.) – по 500 рублів. Період ліберал. політики часів імператора Олександра I, коли Є. отримали деякі права, змінився реакцією після вступу на престол Миколи I. Запровадження 1827 натурал. військ. повинності, примус. призов на військ. службу Є.-підлітків (кантоністи), вигнання Є. з Києва, Херсона, Севастополя, заборона кагалу (1844), публіч. використання ідишу та івриту були спрямов. на асиміляцію єврейства. За часів правління імператора Олександра II низка законів і розпоряджень суттєво поліпшила становище Є.: обмежена рекрут. повинність, дозволена держ. служба та проживання поза смугою осілості для певних категорій євр. насел., надані права обирати та бути обраними до земств, євр. діти отримали доступ до світської освіти. Однак після вбивства народовольцями Олександра II (1881) євр. громади знову відчули на собі численні обмеження й тиск з боку влади, зокрема щодо екон. діяльності, реліг. та общин. життя. «Временными правилами» від 3 травня 1882 введені заборони на професії, проживання у селах, відсотк. норма в навч. закладах, обмеження прав у торгівлі, промислах, оренді, скасування або обмеження вибор. прав (не поширювалися лише на Є., які переходили у православ'я). Остання чв. 19 – поч. 20 ст.

позначилися хвилею євр. погромів у Росії. 1881 вони відбулися у 150-ти насел. пунктах 6-ти губерній, 1882 – у Балті (нині місто Одес. обл.), 1883 – у Катеринославі (нині Дніпропетровськ). Широкий сусп. резонанс мав погром у Кишиневі 1903. Після видання маніфесту імператора Миколи II від 17(30) жовтня 1905 з обіцянкою дарування політ. свобод і скликання Думи у 28-ми рос. губерніях вчинено 690 погромів, більшість з яких спровокували за повної бездіяльності з боку влади «чорносотенці» – чл. рос. монархіч. й ультранационаліст. організацій «Союз руського народу», «Союз Михаїла Архангела», «Союз руських людей» та ін. Протистояти погромникам намагалися загони євр. самооборони, створені у Миколаєві, Одесі, Києві, Єлисаветграді (нині Кіровоград) та ін. Апофеозом політики держ. [антисемітизму](#) в Рос. імперії став судовий процес у [Бейліса справі](#). Репресивні дії царського уряду спричиняли масову еміграцію Є. (1881–1914 – понад 1,2 млн осіб) і водночас сприяли посиленню *сіонізму*. Засн. «духов.» сіонізму А. Га-Ам народився на Київщині; уродженцями укр. земель були відомі поети [Х.-Н. Бялик](#) і С. Черняхівський, які писали на івриті та своєю творчістю істотно вплинули на зростання євр. нац. свідомості. Програм. документом сіоніст. руху стала праця одес. лікаря Л. Пінскера «Autoemanzipation» («Автоемансипація», Берлін, 1882). У 1882–84 бл. 60-ти чл. харків. організації «Білу» переселилися до Палестини, поклавши поч. першому в новій історії масовому переселенню Є. Центр сіоніст. партії «Ховевей Ціон» від 1884 розташовувався в Одесі, 1890 тут організов. Товариство допомоги Є. – хліборобам і ремісникам у Сирії та Палестині. Від 1897 у Києві, Харкові, Одесі й ін. містах діяли сіоніст. гуртки, представники яких взяли участь у створенні всесвіт. «Сіоніст. організації» на 1-му Сіоніст. конгресі в Базелі (Швейцарія). Царська влада, що спочатку нейтрально ставилася до сіоністів, 1903 заборонила їхню діяльність. Популяр. серед частини єврейства, особливо молоді, були ідеї *марксизму* та народництва. Від 1880-х рр. у Кременчуці, Полтаві, Ніжині діяли нелегал. євр. рев. товариства, гуртки самоосвіти соціаліст. спрямування. 1900–01 у Катеринославі [Б.-Д. Борохов](#) і [Ш. Добін](#) заснували організацію «Поалей Ціон» («Робітники Сіону»), що згодом оформилася в Євр. с.-д. робітн. партію «Поалей Ціон». Царська влада намагалася протиставити підпіл. євр. робітн. руху проурядову Євр. незалежну робітн. партію: до літа 1903 її місц. відділ. створ. в Одесі, Києві, Харкові, Катеринославі. Є. брали також активну участь у заг.-рос. рев. організаціях. 1898 делегатами 1-го з'їзду РСДРП стали представники від київ. «Рабочей газеты» [Б. Ейдельман](#) і Н. Вигдорчик, 1903 2-го – [Л. Дейч](#), [Л. Троцький](#) та ін. У складі РСДРП до 1903 перебував [БУНД](#), перші осередки якого створ. у Кременчуці, Одесі, Бердичеві, Житомирі, Києві, Катеринославі.

Серед насел. Галичини, яка після 1-го поділу Польщі 1772 увійшла до складу Австрії, Є. становили 7 %. Соц. структура єврейства була диференційована, а екон. і громадян. права вкрай обмежені. Для зменшення природ. приросту Є., дотримуючись практики Чехії та Моравії, імператриця Марія-Терезія дозволила створювати сім'ї лише з відомих чиновників намісництва, хоча чимало молодих брали шлюб без держ. реєстрації. Обмежувалася й екон.

діяльність Є. Імператор Йосиф II вніс істотні зміни в становище єврейства: 19 жовтня 1781 опубліковано його патент (указ), згідно з яким Є. отримали право займатися всіма ремеслами та мистецтвами, орендувати землі для ведення господарства; скасовано закони, що вимагали від них носити чорні лапсердаки і капелюхи; ліквідовано обмеження реліг. прав юдеїв – толерант. патент («едикт терпимості») 1789 певною мірою сприяв зрівнянню в сусп. правах Є. з ін. громадянами. Водночас у Львові вони могли проживати лише в р-ні колиш. ґетто та на деяких навколиш. вулицях. Поза ґетто мали право оселятися тільки багаті Є. та ті, які мали вищу освіту. Намагаючись ліквідувати відокремленість євр. громад, Йосиф II 7 серпня 1785 видав указ про ліквідацію автономії кагалів, 18 лютого 1788 – про призов євр. юнаків на військ. службу. За часів імператорів Леопольда II та Франца I уряд знову запровадив низку дискримінац. заходів щодо Є.: обмежені права на свободу віросповідання, заборонені видача земель. ділянок, торгівля аптекар. крамом, служба в міських адміністраціях, шкіл. відомствах, суд. органах, праця у цехах і гільдіях, видання та імпорт кабаліст. і хасид. літ-ри. 1846 у Галичині мешкало 335 000 Є., 1869 в 3х. Галичині – 147 356, у Сх. – 428 077, 1900 – відповідно 192 371 та 618 751. Заг. частка сільс. і міських Є. щодо всього насел. сіл та міст складала у Сх. Галичині відповідно 12,9 та 38,7 %. На поч. 20 ст. у 4-х комітатах Закарпаття (Берез., Мармарос., Ужан., Угочан.) проживало 128,8 тис. Є. (15 % від заг. кількості насел.). Під час конституц. змін 1867 в імперії Габсбургів скасовані обмеження для єврейства. 1873 активісти «Шомер Ісраель» заснували Центр. вибор. комітет галиц. Є. і, виступаючи єдиним блоком з представниками укр. громадськості, на виборах провели в парламент 5 депутатів. У програмі засн. 1893 Євр. нац. партії Галичини відображені дві тенденції галиц. сіоністів: захист політ., соц. й екон. інтересів Є. у Галичині та створення євр. держави в Палестині. Вплив сіоністів істотно посилювався після виходу книги Т. Герцля «Der Judenstaat» («Єврейська держава», Відень, 1896). На виборах 1907 сіоністи провели у парламент 4-х депутатів, які утворили єдиний парламент. клуб. Незважаючи на значні успіхи, ідеї сіонізму не стали домінуючим рухом серед єврейства, як і їхня протилежність – ідеї асиміляторства (значна перешкода останньому – належність більшості галиц. Є. до хасидизму). В 90-х рр. 19 ст. у Львові, Дрогобичі, Стрию (нині місто Львів. обл.) постали євр. робітн. гуртки соціаліст. спрямування. У Львові 1891 засн. робітн. союз «Яд Хазака», в Кракові, Перемишлі та Станіславі (нині Івано-Франківськ) 1896 – «Брідерলেখайт». Ці союзи вважали себе частинами Галиц. с.-д. партії. Хоча відносини Є. з українцями в Австро-Угорщині також не були дружніми, кривавих сутичок між ними на зразок тих, що мали місце у Рос. імперії, тут не траплялося. Багато Є. мешкали у селах й послуговувалися українською мовою як рідною, проте переважна більшість проживала у містах й орієнтувалася на польс. культуру. Соц.-екон. негаразди в Галичині наприкінці 19 – на поч. 20 ст. спричинили масову еміграцію Є. Лише до США 1890–1900 емігрувало майже 100 тис. осіб, 1900–07 – понад 125 тис.

Значно вплинула на долю єврейства Росії та Австро-Угорщини 1-а світова війна. На її поч. євр. громади обох країн активно підтримали патріот. гасла своїх урядів. У Росії на сторінках євр. преси з'явилися статті войовничо-патріот. змісту, в синагогах проводили богослужіння про дарування перемоги рос. зброї, зокрема в Одесі кантор і хор виконали гімн «Боже, Царя храни!» та «Славься», після чого відбулася маніфестація Є. вулицями міста. За роки війни бл. 400 тис. Є. мобілізов. до рос. армії, багато з них відзначилися у боях й отримали нагороди (2500 стали георгієв. кавалерами). Асимільов. й германізов. євр. еліта Габсбург. монархії підтримала владу частково тому, що ворогом Австро-Угорщини була антисеміт. Росія, а частково й через те, що активна позиція у війні обіцяла євр. громаді повне й остаточне визнання в монархії. Загалом до австро-угор. армії мобілізов. бл. 300 тис. Є., за виявлені мужність і звитягу 76 з них отримали вищу нагороду Австро-Угорщини – Золоту медаль за хоробрість, 22 – орден Заліз. корони 3-го кл., бл. 25-ти тис. стали у період війни офіцерами, 25 – генералами. Однак 1-а світова війна не виправдала сподівань Є. на позитивні зміни. У Росії, особливо після поразок 1-ї пол. 1915, значно посилюлися антиєвр. настрої. Є. почали звинувачувати у шпигунстві на користь Німеччини, рев. розкладанні армії. Зросла антисеміт. агітація у пресі, водночас друк повідомлень про героїзм Є. на фронтах забороняла цензура. В армії виходили відверто антиєвр. накази та розпорядження, зокрема надісланий влітку 1915 Гол. упр. Генштабу «Перечень вопросов об отношении евреев к теперешней войне», який командування частин використовувало для збирання інформації про шкідливість перебування Є. у ЗС. Схожі процеси відбувалися і в Австро-Угорщині, де поширювалися стереотипні звинувачення Є. у боягузстві, зрадництві, збагаченні за рахунок війни. При цьому так само як у Росії, влада нічого не робила, щоб захистити суспільство від проявів антисемітизму. Бойові дії, що їх вели ворогуючі сторони, завдали знач. збитків цивіл. євр. насел., яке проживало в прифронт. місцевостях. Числен. погроми, вбивствами, нищенням синагог супроводжувався вступ рос. військ до Сх. Галичини та Буковини після перемоги у [Галицькій битві](#). Після відступу австро-угор. армії біженці-Є. тікали до Угорщини, Чехії, Моравії, Верхньої Австрії. У свою чергу рос. військ. командування під приводом захисту тилу від потенційно ворожих елементів депортувало Є. у віддалені від фронту губернії Рос. імперії – Нижньогород., Пензен., Єнісейську. Війна практично зруйнувала традиц. спосіб життя єврейства, посиливши в ньому, з одного боку, асиміляц. процеси, з ін. – нац. рухи. Радикалізація міжетніч. взаємин в умовах війни, масові погроми об'єктивно сприяли розповсюдженню серед Є. сіоніст. і ліворадикал., соціаліст. настроїв.

Після повалення у ході Лютн. революції 1917 рос. самодержавства Тимчас. уряд скасував усі антисеміт. закони та надав Є. рівні з ін. народами Росії громадян., політ. і нац. права. Революція дала потуж. поштовх розвитку євр. політ., сусп. й культур. життя. Тисячі т-в, клубів, гуртків по всій країні сприяли відродженню євр. мови, історії та культури. Євр. політ. організації та партії вийшли з підпілля, сотні політкаторжан-Є. повернулися із

заслання, у містечках проходили вибори до євр. громад. органів. По всіх фронтах прокотилася хвиля мітингів і зібрань Є.-військовиків, почалося їхнє об'єднання в спілки. Важливою подією стало утворення в Києві Спілки Є.-воїнів Київ. військ. округу. Євр. політ. партії делегували представників в укр. органи влади, однак загалом виступали проти порушення цілісності Росії, оскільки це призвело б до розриву тісних зв'язків між євр. громадами, розділеними держ. кордонами. До складу Малої ради увійшло 16 представників від євр. організацій і партій, в УЦР їм відведено 50 місць. У складі Ген. Секретаріату створ. Ген. секретарство з міжнац. справ, де передбачена посада товариша (заст.) ген. секр. з міжнац. справ із євр. питань. Після проголошення УНР у листопаді 1917 статус товаришів ген. секр. з міжнац. справ підвищено до рівня повноправ. ген. секретарів. Згодом утворено Ген. секретарство євр. справ на чолі із [М. Зільберфарбом](#). У Раді нар. міністрів УНР працювали відомі євр. діячі [С. Гольдельман](#), *А. Марґолін*, *М. Рафес* та ін. Ліберал. закони Тимчас. уряду, прогресивна нац. політика УЦР сприяли розвиткові євр. культури на укр. землях. На поч. 1918 у Києві утворено Товариство сприяння розвиткові євр. культури (Культурліга). Яскравим свідченням плідної укр.-євр. співпраці стало прийняття УЦР 9(22) січня 1918 Закону «Про національно-персональну автономію», що за своїм лібералізмом був безпрецедент. у модер. законодавстві (скасов. після гетьман. перевороту). Однак відмова євр. партій в УЦР підтримати IV Універсал про держ. незалежність України стала причиною погіршення укр.-євр. стосунків. Тим часом євр. політ. партії завершили роботу з підготовки виборів до Євр. тимчас. парламенту. 24–26 серпня 1918 у Києві чл. громад. рад обрали Євр. нац. секретаріат (Ваад Гапоель га-Леумі) – верхов. виконав. орган Тимчас. нац. зборів Є. України. Із 125-ти чл. 67 представляли сіоністів, 23 – Бунд, 12 – Фарейніґте, 4 – Фольксспартай, 19 – ін. політ. сили. За підсумками виборів створ. Малі нац. збори з 25-ти чл. на пропорц. основі та коаліц. секретаріат. Певними здобутками позначене в цей період євр. культурне життя – 9 червня 1918 засн. [Єврейський народний університет](#). У період Визв. змагань 1917–21 єврейство було представлене в усіх політ. таборах, що виборювали владу в Україні: багато євр. громад.-політ. діячів виявили прагнення до тісної співпраці з укр. владою (у складі Директорії УНР активно діяло Мін-во євр. справ), водночас частина зрусифіков. євр. інтелігенції підтримувала [білий рух](#), серед ідеологів махнов. руху – Є.-анархісти [П. Аршинов](#), [В. Волін](#), М. Черняк, Л. Зінковський, А. Буданов. У нац. складі найвищої парт. еліти РКП(б) 1917–19 Є. становили 27,8 % і посідали друге місце після росіян (44,4 %). Заг.-відомими стали імена більшов. вождів Л. Троцького, Я. Свердлова, [Г. Зінов'єва](#), *М. Урицького* та ін. 19 січня (1 лютого) 1918 з метою впливу на євр. бідноту РНК РСФРР створила Комісаріат у євр. нац. справах (Євком), який мав статус відділу в керованому Й. Сталіним Наркоматі у справах національностей. Євком, очолюваний більшовиком С. Диманштейном, провадив доволі активну роботу з пропаганди ідей більшовизму серед Є. і боровся з антисемітизмом. На поч. липня 1918 він скликав з'їзд представників усіх євр. громад, на якому обрано Центр. бюро з координації роботи всіх євр. організацій у країні. Знач. мірою ця робота зводилася до закриття й ліквідації громад., культур. і госп. євр.

організацій, непідконтрол. більшовикам. У червні 1918 з метою поширення серед євр. насел. мовою їдиш комуніст. ідеології та залучення Є. до соціаліст. будівництва почалося створення євр. комуніст. секцій (євсекцій) у РКП(б). Наприкінці Визв. змагань 1917–21 на бік більшовиків перейшла значна частина чл. євр. соціаліст. партій – недавніх союзників УЦР. В УСРР у травні 1919 утвор. окрему Євр. комуніст. спілку на основі Комбунду та ін. груп Бунду, а також Об'єднаної євр. соціаліст. робітн. партії, до керівництва якої увійшли М. Рафес, А. Мережин, А. Чемериський та ін. У червні 1919, згідно з рішенням 2-ї конф. євсекцій, Комфарбанд ліквідовано, у липні 1920 його чл. увійшли до КП(б)У. Незважаючи на це, багато Є. лишалися байдужими до більшов. справи: 1918–19 їхній відсоток у Червоній армії був незначним; 1920, після проведення масової мобілізації, він ледь сягнув 1,3 % при заг. кількості Є. у складі насел. всіх рад. респ. у 4 %. Воєнні дії 1918–20 обернулися жахливою трагедією для євр. громади України. Приналежність частини Є. до того чи ін. ворогуючого табору, проголошення євр. громадами нейтралітету не рятували від погромів. За неповними даними, у 1917 – на поч. 1921 в 524-х насел. пунктах України різними військ. угрупованнями вчинено 1236 погромів, внаслідок чого загинуло від 30-ти до 60-ти тис. осіб. У деяких місцях погромникам намагалися протистояти стихійно створювані загони євр. самооборони. Євр. представники в урядах УНР, РСФРР та УСРР ініціювали благодійну допомогу Є., що постраждали від погромів. Значну роль у цьому відіграли Всеукр. євр. громад. комітет допомоги Є., які постраждали від погромів, згодом – [Американський жидівський розподільчий комітет](#) («Джойнт»).

Дії більшовиків, спрямов. на викорінення релігії, зокрема юдаїзму, «червоний терор» проти великих і дрібних власників (серед яких було чимало Є.), запровадження [«воєнного комунізму»](#), ліквідація багатопартійності руйнували життя євр. громад. 1920–21 з УСРР виїхало за кордон бл. 200 тис. Є. Кількість біженців була б ще більшою, якби з ініціативи Гол. бюро євсекцій при ЦК РКП(б) рад. уряд не вжив адм. заходів для гальмування еміграц. потоку. У роки [голоду](#) 1921–23 в УСРР єврейство землероб. колоній та дрібних містечок постраждало як і представники ін. нац. меншин. Згідно з даними Всеукр. перепису насел. 1926 на терені УСРР мешкало 1 574 391 Є., що становило 5,4 % заг. кількості насел. республіки. 74,4 % проживало у містах, 22,6 % – у сільс. місцевості. За умов НЕПу відбулося певне оздоровлення екон. життя євр. громад, в містечках розвивалося кустарне виробництво. 1922–34 більш ніж у 3,5 раза зросла чисельність Є.-хліборобів, що стало наслідком реалізації держ. програми аграризації єврейства. Для створення євр. колоній 1925–26 виділено бл. 109-ти тис. дес. землі у пд. регіонах України й 58,4 тис. дес. – у Криму. Протягом 1920-х рр. створ. 162 нові євр. колонії в Запоріж., Криворіж., Маріуп., Мелітоп., Одес., Херсон. округах. Керував переселенням Комітет із землевпорядкування євр. трудящих, екон. допомогу надавали «Агро-Джойнт», Євр. колонізац. товариство, Товариство землевпорядкування євр. трудящих та ін. 1928 Президія ЦВК СРСР виділила для заселення Є. р-н річок Біра та Біджан (обидві – притоки Амура). Упродовж 1928–33 з України

та Білорусі до Біробіджану (нині адм. центр. Євр. автоном. обл. РФ) прибули понад 20 тис. Є., проте більше половини з них згодом повернулися на місця поперед. проживання.

Проголошення 12-м з'їздом РКП(б) 1923 курсу на коренізацію започаткувало проведення в СРСР нац. реформи, яка передбачала залучення представників корін. національності до органів держ. упр., створення мережі освіт. закладів, установ науки й культури, газет і журналів, розвиток книговидавничої справи нац. мовами тощо. В УСРР коренізація набула насамперед форми *українізації*, однак поряд із цим відповідні заходи проводилися й серед нац. меншин, зокрема Є. (в компарт. і рад. органах респ. передбачене утворення нац. структур. підрозділів). З поч. 1920-х рр. офіц. робота зосереджена в Гол. бюро євсекцій ЦК КП(б)У та відповід. бюро євсекцій губерн. комітетів КП(б)У. Існувало також Центр. євр. бюро при Наркомосі УСРР, євр. бюро або інспекції при губерн., містечк. та повіт. відділах нар. освіти. 1924 розпочала діяльність Центр. комісія у справах нац. меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК, у штаті якої передбачене утворення євр. секції. Дещо пізніше підрозділи ЦКНМ при ВУЦВК організов. при окруж. і рай. виконкомах. Водночас при містечк. радах (переважно у фінанс., земел. відділах тощо) діяли євр. «нац. столи». Функціонували євр. судові камери, євр. підрайони міліції. В контексті адм.-територ. реформи тривала організація нац. сільс., містечк. рад. 1925 в УСРР налічувалося 19 євр. сільс. і стільки ж містечк. рад, 1929 – відповідно 92 і 66. 1927 на Херсонщині засн. Калініндорф. євр. нац. р-н, 1929 на Запоріжжі постав Новозлатопол., 1930 – Сталіндорф. євр. нац. р-ни. До 1931 нац. районуванням в УСРР охоплено 250 тис. Є. – 14,2 % їх заг. кількості. У Крим. Автоном. Соціаліст. Рад. Респ. сформовано два євр. нац. р-ни – Фрайдорф. (1931) і Лариндорф. (1935). Створення євр. нац. підрозділів у держ. органах УСРР і Криму сприяло поліпшенню задоволення культур. і госп. потреб єврейства, однак ці держ. структури так і не стали повноцін. представниц. органами широких мас євр. насел., оскільки формувалися в умовах диктатури правлячої комуніст. партії, а, отже, виступали провідниками саме її інтересів. Гол. знаряддям «комунізації» укр. єврейства за доби коренізації продовжували залишатися євсекції. Під їхнім постій. наглядом перебували реліг.-культурні інституції, які століттями регулювали соц. й духовне життя єврейства. Значна увага приділялася також витісненню з широкого вжитку івриту як «реакц.-клерикал. мови». Навіюванню нових комуніст. цінностей сприяла нова євр. освіта, установи якої перебували у віданні Наркомосу УСРР. 1928–29 у 475-ти євр. школах УСРР навчалося 70,5 тис. дітей, у 39-ти школах змішаного типу – 11,5 тис.; 1931 діяло 3 пед., 5 с.-г., 20 індустр. євр. технікумів. Абсолютна більшість євр. трудових шкіл існувала в місцях компактного проживання єврейства. Там, де євр. сім'ї мешкали некомпактно, нац. школи або взагалі не створювалися, або існували в дуже незнач. кількості, що сприяло мовній асиміляції єврейства. Разом з тим, у серед. 1920-х рр. 38 тис. євр. дітей УСРР взагалі не відвідували держ. шкіл, віддаючи перевагу навч. у підпіл. хедерах. В умовах коренізації певних успіхів досягла видавн. справа. Друком літ-ри мовою ідиш спочатку опікувалося кооп. видавництво Культурліги, згодом – Держ. видавництво України та Всеукр. філія Центр. видавництва народів СРСР. 1930 мовою ідиш видано 419 найменувань книг і період.

вид. заг. накладом 2,6 млн прим. Сповненим ідей. протиборства було євр. наук. життя. Незважаючи на досить плідну діяльність [Гebraїстичної історико-археографічної комісії](#) при ВУАН (зібрання унікал. колекції документал. матеріалів з історії та культури Є. України за 1519–1919, публікація наук. збірників), Гол. бюро євсекцій ЦК КП(б)У ставилося до неї негативно й ініціювало заснування 1926 Каф. євр. культури. Зусиллями керівництва останньої 1929 Гебраїст. історико-археогр. комісію ліквідовано. У складі самої каф. в 1920-х – на поч. 1930-х рр. працювали талановиті науковці, зокрема Н. Штіф – знавець літ-ри 15–18 ст. мовою ідиш, *Е. Співак* – лінгвіст, С. Боровий – історик. У 1920-х рр. тривало становлення молодих пролетар. письменників і поетів, готових «служити пером» більшов. владі (*І. Фефер*, [І. Кіпніс](#), *Н. Лур'є* та ін.), поряд з ними все ще творили «ідейно нестійкі» літератори, які намагалися дистанціюватися від політики. Когорту останніх наприкінці 1920-х рр. поповнили [Д. Бергельсон](#), [Д. Гофштейн](#), [Л. Квітко](#), *П. Маркіш*, *Дер Ністер* та ін., котрі повернулися з еміграції. В міру посилення репресив. тиску більшов. влади поділ між «пролетар.» та «ідейно нестійкими» письменниками й поетами ставав дедалі більш умовним. Рад. влада вживала цілеспрямов. заходів для централізації євр. театр. справи та встановлення політ. контролю над театр. репертуаром. Заборона євр. «бурж.-клерикал.» постановок і натомість нав'язування «героїко-рев.» та атеїст. тематики спричинили згортання діяльності одних євр. театр. колективів та зміну ідей. обличчя інших. 1925 у Харкові на базі ліквідов. театр. студії Культурліги постав Харків. євр. театр, першою постановкою якого стала антиреліг. п'єса Е. Лойтера «Пурим-Шпиль». У наступні роки держ. євр. театри засн. також у Києві (1928) й Одесі (1933). Натомість створений у Києві 1922 стаціонар. євр. театр «Кунст-Вінкл» («Куточок мистецтва») 1928 перетворився з стаціонар. на пересувний, а 1931 припинив своє існування. Київ. євр. театр 1934 об'єднався з Харків., що переїхав до Києва. Подібні процеси відбувалися в худож.-мист. житті. Після встановлення рад. влади багато талановитих євр. художників виїхали за кордон. Ті митці, які залишилися в СРСР або повернулися з еміграції під впливом успіхів коренізації (*І. Рабинович*, *О. Тишлер*, *Т. Фраєрман*, *Й. Чайков*, *Н. Шифрін*), були змушені пристосовуватися до існуючих реалій – ідеол. обмежень і визнання лише тих творів, у яких у райдужних тонах змальовувалися успіхи соціалізму. У 1920-і рр. соцреалізм у СРСР ще не став єдиним напрямом рад. мистецтва, тому євр. художники мали можливість зображати дійсні картини традиц. життя євр. містечок. Політика влади, спрямов. на руйнацію традицій, викликала опір частини євр. спільноти. Несприйняття цієї політики проявлялося у зростанні еміграц. настроїв: 1925 певною лібералізацією еміграц. політики рад. влади скористалися 35 тис. укр. Є., наступ. року про своє прагнення виїхати до США, країн Зх. Європи та Палестини заявили ще 60 тис. Є. (мала місце у цей період і нелегал. еміграція). Опозиційність владі виразно проявлялася й у наполегливих спробах частини єврейства, особливо містечк., зберегти вірність реліг.-культур. традиціям. До кін. 1920-х рр. кількість синагог в УСРР все ще залишалася значною (станом на 1926 – 1034), традиційно високим був і духов. авторитет рабинів. Активно працював створений на укр. терені 1922 Комітет

рабинів СРСР (Ваад раббаней СРСР), засн. і кер. якого – ребе з Любавичів (нині село у Смолен. обл., РФ) Й. Шнеєрсон. Знаковою подією в житті євр. реліг. громад стало проведення 1926 з'їзду рабинів у Коростені (нині місто Житомир. обл.). Учасники зібрання обговорювали питання про порушення свободи совісті в СРСР та необхідність рішучої протидії антиреліг. пропаганді. Найвиразніше засвідчує протидію найактивнішої частини єврейства радянської існування впродовж 1920-х рр. в СРСР (і в УСРР) розгалуженої мережі підпільн. осередків сіоніст. політ. партій та молодіж. організацій. Формально єдиною легально діючою опозицією залишалася Євр. комуніст. партія «Поалей Ціон», під керівництвом якої (до злиття з Рос. комуніст. спілкою молоді 1923) діяла Євр. комуніст. спілка молоді. Через заборони та переслідування сіоніст. партії вимушено перейшли на нелегал. становище, проте не тільки зберегли, а й суттєво збільшили свою популярність серед широких верств єврейства. Це стосувалося, зокрема, осередків Сіоніст. трудової партії та Соціаліст. сіоніст. партії, що постали 1920 після розколу організації «Цеїре Ціон». У тісному контакті з сіоніст. політ. партіями діяли в Україні й численні сіоніст. молодіжні рухи та організації – «Маккабі», [«Гашомер гацойр»](#), «Гехолуц» та ін. Наприкінці 1925 на обліку ГПУ УСРР перебував 7601 чл. сіоніст. політ. партій, а кількість дійс. чл. сіоніст. організацій обраховувалася спецорганами в 30 тис. осіб. Восени 1924 містами і містечками УСРР прокотилася хвиля масових арештів активістів сіоніст. руху. Завершенням розгрому цього руху стала офіц. заборона 1928 діяльності «Поалей Ціон». Згортання НЕПу, форсована індустріалізація, примусова колективізація с. господарства та як наслідок цього – [голодомор 1932–33](#) в УСРР не обійшли євр. спільноти: попри відновлення на терені УСРР 1932–33 діяльності «Агро-Джойнту» помітна частина містечк. єврейства розділила трагічну долю укр. селян. 1930-і рр. пройшли під знаком перманент. терору. Під час антиреліг. п'ятирічки більшість синагог припинила свою діяльність, значну частину рабинів та ін. служителів культу репресовано. Відійшла у минуле практика нац. районування, різко скоротилися кількість назв і накладів літ. та період. вид. мовою їдиш. Євр. навч. заклади поступово перетворені на звич., змішаного типу: 1939 2/3 євр. дітей навч. у рос., 1/3 – в укр. школах. Багато держ., компарт., військ. діячів, бундівців, сіоністів та пересіч. громадян, запідозрених у потенцій. нелояльності до комуніст. влади, репресовано. Загалом у міжвоєн. період в УРСР за політ. мотивами засудж. 264 тис. Є., ще 87 тис. проходили в кримінал. справах. 70 тис. дорослих і 35 900 дітей (чл. сімей засудж. Є. – «ворогів народу») вислано за межі республіки. Характер. рисою сусп. життя в СРСР 2-ї пол. 1930-х рр. стала прихована боротьба сталін. керівництва проти «євр. засилля» – поступове обмеження чисельності Є. у складі органів держ. і парт. влади, силових структурах. За таких умов серед частини єврейства посилювалися асиміляц. настрої.

Восени 1918 зх.-укр. землі перетворилися на об'єкт міжнац. змагань. За таких обставин євр. нац. ради, які утворилися в багатьох містах, презентували особний політ. курс. Комітет громад. безпеки, організов. 1 листопада 1918 у Львові, закликав Є. до нейтралітету в польсь.-

укр. протиборстві. Євр. нац. рада Буковини, утворена 14 жовтня 1918 із представників Сіоніст., Буковин. с.-д. та Євр. нац. партій, висловила за дотримання нейтралітету в назріваючому укр.-румун. протиборстві. На поч. листопада, коли в Чернівцях виник вакуум влади, представники євр. громадськості намагалися виступити посередниками між претендентами на владу в регіоні. 11 листопада 1918 румун. війська захопили Пн. Буковину. За таких умов Є. ухилилися від участі в Ген. конгресі Буковини, на якому ухвалено рішення приєднати край до Румунії. Ставлення Є. Сх. Галичини до ЗУНР почало змінюватися після 22 листопада 1918, коли частина антисемітськи налаштованих поляків вчинила у Львові євр. погром. Серед євр. політиків почав формуватися проукр. табір на чолі з І. Вальдманом, якого згодом диктатор ЗУНР Є. Петрушевич призначив уповноваженим у справах євр. насел. Сх. Галичини. Законодавство ЗУНР не обмежувало повноту громадян. і нац. прав для Є. – у лютому 1919 за ними, як і за ін. нац. меншинами, визнано права на шкільництво рідною мовою та використання рідної мови у відносинах з держ. владою. Постановою секретаріату освіти і віросповідань від 26 березня 1919 надано дозвіл на вивчення у середніх навч. закладах євр. мови та історії Є., пропорційно до їхньої чисельності, гарантовано 27 місць у Сеймі ЗУНР (депутатів мали обирати в 5-ти нац. євр. вибор. округах). 5 квітня 1919 створ. Євр. децернат (представництво) з метою захисту інтересів євр. населення. Під час укр.-польс. війни 1918–19 діяв [Жидівський курінь УГА](#). Внаслідок низки воєн. і дипломат. поразок укр. державниц. сил зх.-укр. землі розділено між Румунією, Чехо-Словаччиною та Польщею, через що Є. змушені були шукати можливості інтегруватися в ці держави. Такі пошуки виявилися складними, оскільки у деяких з них зводилися штучні перешкоди на шляху набуття Є. громадянства, зокрема в Румунії у грудні 1918 ухвалено закон про «індивід. натуралізацію» Є., які мешкали на новоприєднаних землях (у Буковині та Бессарабії), згідно з яким для здобуття громадянства кожен Є. в індивід. порядку повинен звертатися до судових інстанцій. Чисельність Є. та їхній відсоток від заг. кількості насел. у різних регіонах Зх. України відрізнялися: 1921 на тер. сучас. Львів., Рівнен., Волин., Івано-Фр. і Терноп. обл. проживало 657 тис. Є., 1924 на Буковині разом із Хотинщиною – 128 тис., на поч. 1930-х рр. у Закарпатті – понад 80 тис. Найчисельніша львів. євр. громада 1921 нараховувала 77 тис., 1939 – до 110-ти тис. осіб. У відсотк. відношенні до всього насел. найбільше Є. мешкало у Чернівцях – 37,8 % (42,5 тис. осіб). Більшість Є. проживали у провінц. містах і містечках, при цьому в деяких складали найбільшу нац. групу й істотно впливали на їхнє життя. Традиційно найпотужніші євр. партії вели активну боротьбу за право репрезентувати євр. громадськість у законодав. органах. Інколи вони діяли спільно з представниками ін. націй, зокрема співпрацювали з укр. громадськістю у вибор. кампаніях до законодав. органів Польщі, Румунії та Чехо-Словаччини (напр., 1922 та 1928 на укр. землях, окрім Галичини, що входили до складу Польщі). Спроби Є. досягнути сепарат. домовленостей з владою, як це мало місце 1925 в Польщі, призводили до конфліктів з українцями. Погіршення укр.-євр. взаємин у Зх. Україні 1924–26 спричинили процес над С. Штайгером – євр. студентом, помилково запідозреним у замаху на польс. урядовця,

скоєному укр. націоналістами; укладання євр. парламентарями сепарат. домовленостей з владою, що звело нанівець зусилля зі створення єдиного політ. табору нац. меншин у країні; процес над убивцею С. Петлюри в Парижі. У повсякден. житті більшість Є. говорила мовою ідиш, проте чимало активно оволодівали і держ. мовами: Є. Закарпаття – угор. або чес., Є. укр. земель, що увійшли до складу Польщі (а до 1917 були під владою Рос. імперії), – польською. Характер. ознакою євр. суспільно-політ. життя були симпатії насел. до сіоніст. ідеології. Окрім сіоніст. партій, активно діяли Євр. нац. фонд («Керен каємет») та Фонд для розбудови Палестини («Керен гай-єсод»). У багатьох містах і містечках молодіжні сіоніст. організації готували Є. до виїзду в Палестину, напр., організація «Гехолуц» («Піонер»). Прагнення прилучитися до нац. державотворення спонукало Є. залишити місця постій. проживання та виїжджати до Палестини. Є., які залишили зх.-укр. землі 1919–23, заснували там с.-г. кібуци (добровіл. спілки), ті, хто переїхав 1924–28, оселилися здебільшого в містах. Загалом 1929–39 із зх.-укр. регіону до Палестини виїхало понад 23 тис. Є., однак вона не була єдиним напрямом євр. еміграції (багато Є. виїжджало до Європи та США). Серед інституцій, які надавали їм практичну допомогу в цьому, – Євр. центр. еміграц. товариство в Польщі. 1925–31 його допомогою на Волині скористалися понад 10 тис. осіб. Аналог. еміграц. процеси відбувалися і в ін. регіонах: у міжвоєн. період рідні місця залишило бл. 10 % Є. Закарпаття; зі 128-ми тис. у 1924 до 93-х тис. у 1930 зменшилася й чисельність Є. Буковини. Чинниками євр. еміграції стали з одного боку, бажання прилучитися до нац. євр. державотворення, з ін. – бідність, екон. конкуренція, що велася неекон. методами, та прояви антисемітизму в місцях проживання. Представники окремих політ. сил (зокрема чл. Румун. нац. ліги християн. оборони й деякі польс. політики) вимагали позбавити Є. громадян. прав і змусити їх до еміграції, обмежити їхню кількість в університетах. Аrenoю антиєвр. виступів стала Львів. політехніка, де 1935 (а 1937 й у Львів. університеті) запроваджено т. зв. лавкове ґетто – на лекціях Є. повинні були сидіти окремо (зазвичай на остан. лавах) від студентів ін. національностей.

На поч. 2-ї світової війни до складу СРСР приєднані Зх. Україна, Бессарабія та Пн. Буковина (тут на той час проживало бл. 1 млн Є.). Перші ж кроки рад. влади на цих землях спричинили зростання антисеміт. настроїв серед місц. насел. через різке збільшення частки Є. у влад. структурах усіх рівнів як у зв'язку з тим, що серед кадрів, надісланих зі сх. р-нів для парт. і рад. роботи, в органи НКВС, суд, прокуратуру тощо, було багато Є., так і через активну позицію місц. єврейства, т. зв. висуванців, які разом з українцями почали займати місця, звільнені представниками польс. та румун. влад. еліт. Однак і серед репрес. новою владою значну частину становили Є. – представники «ворожих класів». Масовій депортації піддано 65 тис. євр. біженців із Польщі, які відмовилися прийняти рад. громадянство. Впровадження на приєднаних тер. рад. влади призвело до руйнації традиц. способу життя єврейства. З метою збереження євр. культури та релігії виникла ціла мережа євр. підпіл. організацій і таєм. груп. Найактивнішими серед них були різноманітні

молодіжні сіоніст. організації, зокрема «Бетар». Багатьох чл. цих груп (так само як і представників лівих євр. партій, напр., Бунду) заарешт. та знищено органами НКВС УРСР при відступі влітку 1941 в тюрмах Львова, міст Львів. обл. (Добромиля, Стрия, Самбора, Золочева), Луцька, м. Дубно (Рівнен. обл.) й ін. Серед тогочас. жертв рад. терору, закатов. органами НКВС, кількість Є. сягала 10 %. В умовах нацист. окупації переважна більшість Є. зх.-укр. регіонів зазнала тотал. знищення. Загалом жертвами [голокосту](#) стали майже 1,6 млн Є. України (у [Бабиному Яру](#) в Києві лише за два дні у вересні 1941 розстріляно бл. 34-х тис.). Ставлення місц. насел. до гітлерів. політики щодо Є. було неоднозначним: від вираз. осуду до безпосеред. участі в езекуціях. У перші дні окупації під час євр. погромів у десятках міст і містечок Зх. України загинули тисячі осіб. При цьому німці використовували укр. місц. поліцію для пошуку, охорони заарештованих і знищення Є. Водночас частина українців брала участь у рятуванні Є. (у Галичині за допомогу Є. гітлерівці стратили 126 осіб), серед них – священики УГКЦ на чолі з митрополитом *Андреєм Шептицьким*, який особисто переховував у келіях собору святого Юра 15 дорослих Є. і 150 дітей. Він був єдиним з церк. ієрархів, хто наважився на відкритий виступ – у лютому 1942 написав листа до рейхсфюрера СС Г. Гімmlера з протестом проти винищення Є. та використання в антиєвр. акціях укр. поліції. Однією з актив. форм опору Є. гітлерів. геноциду на території України стали повстання в ґетто й таборах смерті. Влітку–восени 1942 збройні виступи відбулися у ґетто смт Мізоч (Здолбунів. р-ну Рівнен. обл.), Луцька, м. Кременець (Терноп. обл.), найбільш підготовлений – 22 вересня 1942 в ґетто м-ка Тучин (втекло бл. 2-х тис. в'язнів). Восени 1942 на Волині виникли самот. євр. загони під командуванням О. Абугова, М. Місюри, Г. Розенблата, М. Корчева, Е. Бакальчука, М. Конищука (Крука), М. Гендельмана та ін. У складі рад. партизан. з'єднань і загонів, що діяли в Україні, нараховувалося бл. 3-х тис. Є.: 306 з них висунуті на командир. посади різного рангу, 26 командували партизан. загонами і з'єднаннями. Чимало Є. служило у лавах УПА, причому не лише як мед. персонал, фахівці з виготовлення та ремонту зброї, але і як рядові бійці. У складі рад. армії воювало кілька сотень тисяч Є. Внаслідок втрат, понесених під час голокосту, їхня частка у складі ЗС була нижчою за частку в заг. кількості насел. СРСР. Напр., у військ. частинах, що звільняли Україну, Є. складали від 0,6 до 1,1 %. Водночас відсоток офіцерів серед Є., які воювали в складі ЗС СРСР, найвищий порівняно з показниками ін. рад. народів. Так, у складі 287-ї стрілец. дивізії на квітень 1944 було 66 Є.-військовослужбовців (36 офіцерів і 5 сержантів), у 309-й стрілец. дивізії – 36 (22 офіцери). За відсотк. показниками Є. належала першість серед нагородж. орденами і медалями, 157-ми присвоєно звання Героя Рад. Союзу (72 з них уродженці України). В армії Є. здебільшого обіймали посади військ. лікарів, інж., політпрацівників, військ. журналістів (серед редакторів фронт., окруж. і армій. газет наприкінці 1943 вони посіли друге після росіян місце). Активно працювали Є. у рад. тилу: з укр. земель (у кордонах 1939) їх евакуйовано бл. 700 тис. осіб. Сталін. політика щодо Є. під час 2-ї світової війни була неоднозначною. З одного боку, він продовжив розпочатий наприкінці 1930-х рр. процес усунення Є. із влад. структур (такі дії пояснювалися також

ідеол. війною з гітлерівцями, які активно й не без успіху обігрували у своїй пропаганді фактор «жидо-більшовизму»); з ін. – активно використовував євр. фактор у зовн. політиці з метою отримання матеріал. допомоги від євр. громад з країн антигітлерів. коаліції (див. [Єврейський антифашистський комітет, Єврейські антифашистські організації допомоги СРСР 1941–45](#)). Наслідки 2-ї світової війни виявилися для Є. України непоправно тяжкими, особливо в демогр. плані. Культура штетлів – «ідишкайт», яка почала руйнуватися ще під час 1-ї світової війни, зникла майже остаточно. Бл. 100 тис. Є. не повернулися додому з евакуації, мова ідиш втратила більшість своїх носіїв.

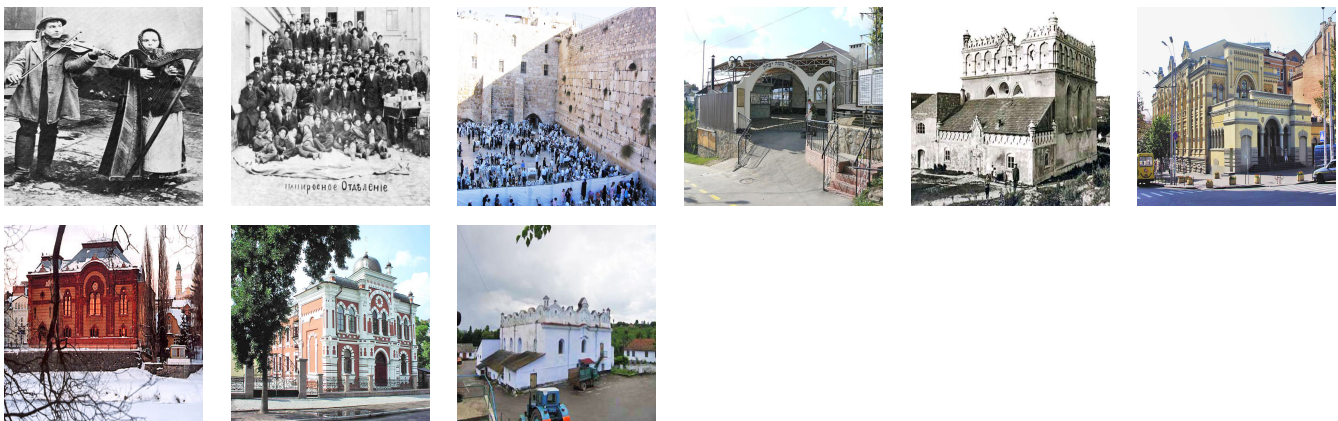
Перші повоєнні роки позначилися досить високою міграц. активністю євр. насел. України. Більшість із тих, кому пощастило евакуюватися 1941 у сх. регіони СРСР, намагалися повернутися до рідних місць. Реевакуація ускладнювалася штуч. перепонами, вчиненими владою, а також спалахами в окремих містах УРСР антисемітизму. У вересні 1945 дійшло до євр. погрому в Києві, серед причин якого – гостра житл. криза. Багато Є. виїхали з СРСР до ін. країн. Згідно з угодою між Польс. комітетом нац. визволення й урядом УРСР до Польщі могли переселятися громадяни польс. і євр. національностей, які до 17 вересня 1939 були польс. громадянами. Від 10 жовтня 1944 до 15 вересня 1946 30 408 Є. перетнули укр.-польс. кордон, 1945–46 понад 20 тис. Є. виїхали з Чернів. обл. до Румунії. З утворенням Ізраїлю (1948) та поч. проведення ним політики, орієнтов. на США, становище Є. у СРСР значно погіршилося. Після розпуску Євр. антифашист. комітету розпочалися репресії проти євр. інтелігенції. Найбільшого розмаху вони набули під час кампаній проти «безрідних космополітів» та у «справі лікарів». 28 січня 1949 г. «Правда» опублікувала ст. «Об одной антипатриотической группе театральных критиков», що стало поч. кампанії по боротьбі з «безрід. космополітизмом» (під «космополітами» однозначно розуміли Є., яких звинувачували у нелояльності до СРСР). В УРСР ліквідовано єдиний євр. наук. заклад – [Єврейської історії і культури Кабінет](#) при АН УРСР, а його незмін. кер. Е. Співака репресовано (помер у в'язниці). 1952 ув'язнені та страчені за звинуваченням в тому, що вони планували відірвати Крим від СРСР за допомогою світ. єврейства, євр. укр. письменники Л. Квітко й І. Фефер. «Справа лікарів» – «убивць у білих халатах» – почалася 13 січня 1953 зі ст. «Подлые шпионы и убийцы под маской профессоров-врачей» в г. «Правда», в якій розповідалося про змову за участі багатьох відомих кремлів. лікарів. Помилк. діагнозами та неправильними методами лікування вони начебто намагалися вбити представників вищого рад. кер-ва. При цьому наголошувалося на зв'язках лікарів з «міжнар. євр. бурж.-націоналіст. організацією “Джойнт”». Тільки смерть Й. Сталіна у березні 1953 врятувала рад. єврейство від чергової хвилі масового терору. Період хрущов. «відлиги» істотно не позначився на розширенні прав і свобод рад. Є., швидше навпаки: 1957 в СРСР розпочався масов. наступ на синагогу – єдиний легал. інститут євр. життя у повоєн. період, на поч. 1960-х рр. штучно ініційов. процес скорочення кількості легально діючих юдей. реліг. громад. За кілька років припинили свою діяльність 28 синагог із 41-ї,

зареєстров. станом на 1959. УРСР в ті часи відігравала роль певного ідеол. центру по боротьбі з сіонізмом. Тут продукувалася численна «наук.» література на кшталт сумнозвіс. «Сіонізм без прикрас» Т. Кичка. Все це призвело до еміграції Є. з УРСР. 1959 тут мешкало до 840-а тис. Є. (1,3 % від заг. числа насел. респ.), 1970 – 776 тис. (1,6 %), 1979 – 632 тис. (1,3 %), 1989 – 486 тис. (0,9 %). 1979 емігранти з УРСР створили в Ізраїлі Громад. комітет за укр.-євр. співробітництво, який 1981 перетворений у Товариство євр.-укр. зв'язків під керівництвом Я. Сусленського. У розподілі Є. за соц. групами на той час робітники складали 34–38 %, службовці – 61–65 %; у сільс. місцевості мешкало 0,6–0,4 %. Досить високим був рівень освіти: 1989 серед працюючих Є. 45 % осіб мали вищу освіту, 30 % – спец. середню, 17 % – неповну середню. Виразною тенденцією в житті укр. єврейства стала в цей період асиміляція, передусім мовна. Так, якщо 1897 мовою ідиш послуговувалися 97 % Є. УРСР, то 1959 її вважали рідною лише 17 %, а 1989 – 7,1 %. Своєю рідною мовою більшість Є. вважали рос.: 1959 – 80,0 %, 1989 – 90,6 %. Євр. нац. рух у СРСР набув певних організац. форм з поч. 1970-х рр. Найбільш поширеними й впливовими в ньому стали течії «еміграційників» і «культурників». Перші здебільшого ставили вимоги реалізації прав Є. на еміграцію, другі вбачали своєю осн. метою проведення заходів, спрямов. на розвиток євр. мови і культури, організацію євр. вищої та середньої нац. освіти, створення мережі культур. закладів, поширення юдей. реліг. громад. Важливу роль у постанні та розвитку руху «культурників» відіграв євр. «самвидав». У піднесенні активності «еміграційників» виняткове значення відіграли «відмовники» – група громадян, яким через об'єктивні (а здебільшого суб'єктивні) причини відмовлено у виїзді з СРСР. Кількість «відмовників» наприкінці 1960-х – у 1970-х рр. зростала пропорційно кількості поданих заяв на виїзд: 1968 відмовлено в праві на еміграцію 28-ми Є., 1969 – 1079-ти, 1970 – 1439-ти. Наприкінці 1970-х рр. кількість відхилених заяв по областях УРСР становила 30–60 % від заг. числа порушених клопотань. «Відмовники» застосовували різні форми протесту проти триваючих утисків з боку влади – мітинги, демонстрації, ін. публічні акції, що, як правило, знаходили широкий резонанс в СРСР і за кордоном. Відновленню істор. правди щодо євр. народу сприяли заходи з увічнення пам'яті жертв голокосту в роки 2-ї світової війни (насамперед у Бабиному Яру). Мітинги пам'яті, ініційов. активістами євр. нац. руху, проводили тут від 2-ї пол. 1960-х рр. 29 вересня 1966 з нагоди 25-ї річниці поч. масових розстрілів у Бабиному Яру відбувся мітинг, який зібрав понад 500 учасників різних національностей. На ньому виступили [Б. Антоненко-Давидович](#), [В. Некрасов](#), [І. Дзюба](#) (текст промови останнього незабаром оприлюднено на Заході). Збереженню істор. пам'яті Є. сприяло функціонування у деяких насел. пунктах УРСР (Києві, Харкові, Одесі та ін.) ульпанів – курсів (гуртків) з вивчення івриту. Ульпани постійно перебували під опікою КДБ, а їх організатори зазнавали утисків і переслідувань. У 1-й пол. 1980-х рр. в період гострої конфронтації між СРСР і США масову еміграцію Є. припинено. У 1950–80-х рр. євр. нац. рух, який перебував в опозиції до існуючих влад. структур, частково спирався на підтримку ін. опозиц. до влади сил (зокрема укр. дисиденти [І. Дзюба](#), [С. Караванський](#), [Є. Сверстюк](#), [В. Чорновіл](#), [Л. Плющ](#), [П.](#)

[Григоренко](#) активно співпрацювали в цей період з євр. дисидентами [Ю.-А. Вудкою](#), Є. Кузнецовим, О. Шифриним, І. Жигель та ін.) й міжнар. громадськості. У 2-й пол. 1980-х рр., з поч. «перебудови», в обл. центрах УРСР постали культурно-просвітниц. євр. товариства та ін. самодіял. євр. організації (одним із перших – Товариство ім. Шолом-Алейхема у Львові). 1988 засн. Київ. міське товариство євр. культури, яке згодом стало республіканським. Започатковувалися євр. преса та видавн. діяльність євр. т-в. У русі за нац. незалежність України брала участь євр. інтелігенція, багато Є. приєдналося до НРУ. На поч. 1990-х рр. в Україні відкрилися перші держ. євр. школи та б-ки, театр. колективи, організації соц. захисту. 1991 на держ. рівні відзначено 50-річчя трагедії Бабиного Яру, проведено міжнар. конф. «Проблеми українсько-єврейських відносин», що стала поч. конструктив. діалогу науковців і громадськості щодо спіл. трагіч. сторінок історії двох народів.

Згідно з даними Всеукр. перепису насел. 2001 чисельність євр. громади в країні становила 103,6 тис. осіб (0,2 % заг. кількості насел.). В Україні активно працюють євр. громад., культ.-осв. та благодійні організації, що входять до складу двох осн. об'єднань – Євр. конфедерації України та Заг.-укр. євр. комітету. Відроджується євр. реліг. і нац.-культурне життя. В серед. 1990-х рр. в Україні діяло понад 40 реліг. громад, 24 синагоги, 15 євр. дит. і 70 неділ. шкіл, 11 дитсадків, 8 єшив, 70 ульпанів. 1992 організов. Міжнар. Соломонів університет, проблеми євр. історії та культури вивчають фахівці відділу євр. історії та культури Інституту політ. та етнонац. дослідж. НАНУ (обидва – Київ), а також євр. громад. організації Києва, Запоріжжя, Дніпропетровська, Львова, Одеси, Харкова та ін. Започатковано новий напрям у вивченні юдаїки – україноюдаїка (*М. Феллер, М. Москвич*).

Фотоілюстрації



Рекомендована література

1. Die Lage der Juden in der Ukraine. Berlin, 1920;
2. Гольдельман С. Листи жидівського соціал-демократа про Україну: Мат. до історії укр.-жидів. відносин за часів революції. Відень, 1921;

3. 1964;
4. Гусев-Оренбургский С. Книга о еврейских погромах на Украине в 1919 г.: Составлено по офиц. док., докл. с мест и опросам пострадавших. Москва, 1923;
5. Чериковер И. Н. Антисемитизм и погромы на Украине, 1917–1918: К истории укр.-евр. отношений. Берлин, 1923;
6. До історії жидівських погромів у царській Росії, [1880]: Мат. до історії жидів // 36. пр. Жидів. Історико-Археогр. комісії ВУАН. Істор.-філол. відділ. 1928. Кн. 1;
7. Вейцблит І. І. Рух єврейської людності на Україні періоду 1897–1926 років. К., 1930;
8. Коковцов П. К. Еврейско-хазарская переписка в X веке. Л., 1932;
9. Мицюк О. Аграризація жидівства України. Прага, 1932;
10. Material Concerning Ukrainian-Jewish Relations during the Years of the Revolution (1917–1921): Collection of Documents and Testimonies by Prominent Jewish Political Workers. Munich, 1956;
11. Брик О. Українсько-жидівські взаємовідносини. Вінніпег, 1961;
12. Гольдельман С. Жидівська національна автономія в Україні 1917–1920. Мюнхен; Париж; Єрусалим, 1967;
13. M. Horn. Żydzi na Rusi Czerwonej w XVI i pierwszej połowie XVII w.: Działalność gospodarcza na tle rozwoju demograficznego. Warszawa, 1975;
14. Дашкевич Я. Взаємовідносини між українським та єврейським населенням у Східній Галичині (кінець XIX – початок XX ст.) // УІЖ. 1990. № 10;
15. Ukrainian-Jewish Relation in Historical Perspective. Edmonton, 1990;
16. Редліх С. Єврейсько-українські стосунки в міжвоєнній Польщі у висвітленні української преси // Сучасність. 1992. № 8;
17. Поле відчаю й надії. К., 1994;
18. Клейнер І. Владімір (Зеев) Жаботинський і українське питання. Вселюдськість у шатах націоналізму. К.; Торонто; Едмонтон, 1995;
19. Левітас Ф., Гусев В. Бунд в Україні: місце в суспільному житті (кінець XIX – 1921). К., 1995;
20. Правда історії: Діяльність єврейської культурно-просвітницької організації «Культурна Ліга» у Києві (1918–1925): 36. док. і мат. К., 1995;
21. Беренштейн Л. Е. Евреи и политические репрессии в СССР (20–30-е годы XX столетия). К., 1996;
22. Еврейский антифашистский комитет в СССР, 1941–1948: Документированная история. Москва, 1996;
23. Національні меншини в Україні, 1920–1930-ті роки: Істор.-картогр. атлас. К., 1996;
24. Голб Н., Прицак О. Хазарско-еврейские документы X в. Москва; Иерусалим, 1997;
25. Еврейские хроники XVII столетия. Эпоха «Хмельниччины». Москва; Иерусалим, 1997;
26. Єврейські наукові установи в Україні у 20–30-ті рр. XX ст.: 36. статей. К., 1997;
27. Левітас Ф. Євреї України в роки Другої світової війни. К., 1997;
28. Погребинська І., Гон М. Євреї в Західноукраїнській Народній Республіці (до проблеми українсько-єврейських відносин). К., 1997;

29. Чоп В. М. Євреї та проблема антисемітизму в історії махновського руху // Запорозж. евр. чтения. 1997. Вып. 1;
30. M. Altshuler. The Soviet «Transfer» of Jews from Chernovtsy Province to Romania, 1945–1946 // Jews in Eastern Europe. 1998. № 2;
31. Його ж. Soviet Jewry on the Eve of the Holocaust. Social and Demographic Profile. Jerusalem, 1998;
32. H. A. Abramson. Prayer for the Government. Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917–1920. Cambridge, 1999;
33. Катастрофа і опір українського єврейства (1941–1944). Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні. К., 1999;
34. «Штетл» як феномен єврейської історії: Зб. наук. пр. К., 1999;
35. Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.). К., 2000;
36. Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». К., 2000;
37. Гриневич В., Гриневич Л. Національне військове питання в діяльності Союзу євреїв-воїнів КВО (липень 1918 – січень 1918 рр.). К., 2001;
38. Костырченко Г. В. Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм. Москва, 2001;
39. Żydzi w Polsce. Dzieje i kultura. Leksykon. Warszawa, 2001;
40. Нестеренко В. Єврейська національно-персональна автономія в період Директорії УНР (грудень 1918 р. – листопад 1919 р.) // Народознавчі зошити. 2001. № 3 (39); Черненко М. Красная звезда, желтая звезда. Кинематографическая история еврейства в России. 1919–1999. В., 2001;
41. Єврейські політичні партії і рухи в Україні в кінці XIX – XX століття: Док. і мат. К., 2002;
42. Gezerot Ta'h. Jews, Cossacks, Poles and Peasants in 1648 Ukraine // Jewish History. 2003. Vol. 17, № 2;
43. Туров И. Ранний хасидизм: История. Вероучение. Контакты со славянским окружением. К., 2003;
44. Бабий Яр: человек, власть, история: Док. и мат. Кн. 1. К., 2004;
45. Козерод О. В. Євреї України в роки нової економічної політики. К., 2004;
46. Мицель М. Евреи Украины в 1943–1953 гг.: очерки документированной истории. К., 2004;
47. Круглов А. И. Потери евреев Украины в 1941–1944 гг. Х., 2005;
48. Нариси з історії та культури євреїв України. К., 2005.

Бібліографічний опис:

Євреї / В. А. Гриневич, Л. В. Гриневич // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2009. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-17343>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).